

אתוס אופנסיבי או תרבות מיליטריסטית?

משה ליסק

אורי בן־אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936–1956, דביר, תל־אביב 1995, 408 עמודים

ספרו של בן־אליעזר הוא מסוג הספרים שעם סיום קריאתם הקורא מצר על כך שהכושר האנליטי המעולה שניחן בו המחבר הושקע באישוש תזה שהיא, בלשון המעטה, בעייתית ביותר. התזה בדבר קיומו של מיליטריזם בישראל וצמיחתו והתגבשותו באגף השמאלי של המפה, ובייחוד בפלמ"ח, עוברת כחוט השני בכל הספר, פרטי הניתוח ההיסטורי והסוציולוגי, החשובים והמעניינים כשהם לעצמם, נעשים משניים ומשועבדים לחלוטין למסגרת הקונצפטואלית. זו הסיבה שאין טעם רב להתייחס לא להערכות ולמסקנות על אירועים מסוימים ולא למידת הרלוונטיות של התרחשויות פרטניות לתזה המרכזית של הספר. במאמר ביקורת זה נעסוק אפוא בתזה עצמה, לאמור בהשתלטותה של הרוח המיליטריסטית על תפיסת הביטחון של ישראל ועל תרבותה הפוליטית.

הוויכוח על אתוסים ומיתוסים של ביטחון לאומי ומיליטריזם כתברה הישראלית התמקד בשנים האחרונות בשאלה אם כבר בראשית דרכה היתה ישראל חברה מיליטריסטית, כפי שטוען בן־אליעזר. העלאת השאלה מחייבת בראש ובראשונה הגדרה מדויקת יותר של המושג מיליטריזם בכלל, ובחברה הישראלית בפרט. הספרות המחקרית משופעת הגדרות של מושג זה.¹ בהקשר זה יש להבחין ראשית בין תנאים הכרחיים, שבלעדיהם יקשה להגדיר חברה כלשהי כמיליטריסטית, ובין תנאים מספיקים. קיומם של תנאים מספיקים, גוסף על התנאים ההכרחיים, מאפשר לפסוק בדרך אמינה פחות או יותר בדבר מהותה של החברה. עם התנאים ההכרחיים

1. A. Vagts, *A History of Militarism: Civilians and Military*, New York 1959, pp. 13-17; M. Janowitz, *Military Institutions and Coercion in the Developing Nations*, Chicago 1977, pp. 92, 122, 133, 161, 173-175, 190; A. Perlmutter, *The Military and Politics in Modern Times*, New York and London 1977, pp. 53, 63; J. Van Doorn, *The Soldier and Social Change*, Beverly Hills and London 1975, pp. 97-104; M. Edmonds, *Armed Services and Society*, Leicester 1988, pp. 53-55

אפשר למנות קודם כול את קיומה של תורת ביטחון אופנסיבית ביותר. מדובר בדוקטרינה צבאית שהיא חלק מתורת ביטחון כוללנית, המבוססת ביסודה על רצון להתפשטות טריטוריאלית שאינה קשורה בהגנה עצמית.

מדיניות מעין זו כשהיא לעצמה, גם אם היא מתקיימת תקופה ממושכת, אין בה די להעיד על אופיה המיליטריסטי המובהק של החברה. מן הדין שיתלוו לכך גם הצדקות נורמטיביות-אידיאולוגיות ואתוסים החורגים במידה רבה מן הנתונים האסטרטגיים האובייקטיביים של המדינה. כמו כן יש צורך שהצדקות אלה לא יהיו קשורות אלא קשר חלקי מאוד לאיומים מוחשיים של האויב. אבל גם אם כל התנאים הללו מתקיימים אין להסתפק בממד זה בלבד כדי להוכיח את התזה בדבר אופיה המיליטריסטי של מדינה כלשהי, שכן יהיה בכך משום ראייה צרת אופקים וחד-ממדית.

שנית, ראייה רחבה יותר של הבעיה מחייבת לבדוק אם מתקיים תנאי הכרחי נוסף, והוא שהממסד הצבאי הוא מקור השראה וסמכות (פורמלית ובלתי-פורמלית) למקבלי ההחלטות הפוליטיות לאורך זמן. יתר-על-כן, הצבא במצב כזה הוא גם קבוצת התייחסות כוללנית לחברה כולה, או לפחות לזרמים המרכזיים שבה. בחברה כזאת אפשר למצוא גלוריפיקציה של המלחמה, הרואיזם קיצוני ושוביניזם המלווה בשנאת זרים. במילים אחרות, הצבא בחברה כזאת הוא המווסת והמנתב העליון של הנורמות החברתיות במרבית התחומים המוסדיים – התחום הפוליטי, הכלכלי, ובעיקר התרבותי – ושל אורחות החיים. ויסות (רגולציה) כגון זה הוא חד-סטרי בעיקרו – כמעט שאין בחברה האזרחית תרבויות נגד חזקות. הצבא במדינה כזאת יכול לפעול אם בזכות עוצמתו שלו ואם בתור סוכן או שליח של מקור סמכות עליון כגון אב-מייסד או הקיסרים של פרוסיה ויפן. דוגמה אופיינית של אב-מייסד הוא אטאטורק, מייסד הרפובליקה הטורקית. רגולציה כוללנית מעין זו נדירה למדי. אמנם תיתכן גם רגולציה חלקית ומוגבלת – הקצונה תסתפק במצב זה, מרצון או שלא מרצון, ברגולציה של תחום אחד או שניים בלבד. בדרך-כלל יהיה זה התחום הפוליטי-המפלגתי שבו נעשות המניפולציות השונות, לרבות מדיניות הביטחון, הפנים והחוץ. מצב מעין זה אינו מחייב גלישה של ממש לתחומים אחרים, כגון התחום הכלכלי, התרבותי והחברתי. הללו יוסיפו להתנהל באופן אוטונומי פחות או יותר על-פי עקרונות נורמטיביים ואופרטיביים משלהם. תכרה כגון זאת ספק רב אם אפשר לכנותה מיליטריסטית. רגולציה כוללנית מעידה בדרך-כלל על קיומה של אליטה צבאית מאוחדת ומגובשת, שגבולות ברורים וחד-משמעיים מפרידים בינה ובין החברה האזרחית. הגבולות הללו מעידים על טיפוח תרבות פנימית ותהליכי סלקציה חמורים באמצעות 'שומרי שערים' המונעים כניסה של 'לא רצויים' מן הבחינה הפוליטית, החברתית והתרבותית אל תוך האליטה הצבאית. רגולציה חלקית, לעומת זה, אינה מחייבת קיומה של אליטה מגובשת – ייתכן מצב של אליטה צבאית מגוונת והטרונגית. מכל מקום, יש חשיבות לבדיקת הגוונים השונים בתוך האליטה הצבאית כדי לדעת אם מדובר בכת צבאית סגורה ומסוגרת או במקבץ הטרונגי למדי של קצינים מבחינת האוריינטציות הפוליטיות והתרבותיות שלהם.

אופי הגבולות בין המערכת הצבאית למערכות אחרות ומידת הרגולציה הכוללנית של הצבא מסייעים לקבוע את מידת האוטונומיה של המערכות האזרחיות. בהקשר זה ראוי לציין ששטוש כלשהו של הגבולות בין המערכת הצבאית למערכות האזרחיות אינו דבר נדיר, והתקיים בהקשרים היסטוריים שונים.² שטוש כזה קיים גם בחברה המודרנית, ובייחוד מאז מלחמת העולם השנייה. ההבחנות הפורמליות הישנות, למשל בין רשויות מבצעות שונות, אזרחיות וצבאיות, אינן עומדות תמיד במבחן המציאות. ישנן חברות שהגבולות בהן פרוצים יותר וההבחנות בין תחום הביטחון לתחום האזרחי קשות יותר. כך הוא המצב בישראל, ואולם השטוש הזה כשהוא לעצמו אינו תנאי הכרחי להיווצרותו של מיליטריזם. כאמור, הדבר תלוי בעוצמת הרגולציה ובתכונות האחרות שהוזכרו לעיל.

החוקרים ה'ביקורתיים', שבן-אליעזר נמנה עמם, התעלמו מראייה זו של המיליטריזם. נקודת המוצא שלהם היתה ממילא הנחה א' פריורית שהחברה הישראלית מפתחת זה שנים רבות סימני זיהוי של מיליטריזם. דוגמה להנחה א' פריורית זו היא טענתו של בן-אליעזר שהמושג 'אומה במדים' אינו אלא כיסוי למושג מיליטריזם וצבאיות. לדבריו,

אומה במדים היא אמצעי תרבותי שעלית פוליטית בשיתוף עם עלית צבאית עושות בו שימוש כדי לתת צידוק לבעיות פוליטיות ומשתמשות בו לגיוס האוכלוסיה כולה למלחמה: 'אומה במדים' מבוססת על שטוש בין יחיד, משפחה, חברה, אומה ומדינה, על יצירה של תרבות מיליטריסטית לכלל החברה ולא לצבא בלבד; על עצוב של מציאות, המבטלת את ההבחנה בין זמן מלחמה לזמן שלום. שטוש הגבולות הוא המכשיר שבאמצעותו עושים מלחמות.³

הנחה דומה אפשר למצוא גם אצל ברוך קימרלינג, הטוען שמשנות ה-30 ואילך הלכה והתגבשה ביישוב, ולאחר מכן במדינת ישראל, תרבות מיליטריסטית. אבל קימרלינג מבקש לעשות הבחנות דקות יותר בין סוגים שונים של מיליטריזם כדי לשבץ את ישראל בקטגוריה הקונצפטואלית המתאימה ביותר לתרבותה הצבאית. קטגוריה כזאת היא לדעתו 'מיליטריזם קוגניטיבי' (cognitive militarism). זה שונה

2. A. R. Luckham, 'A Comparative Typology of Civil-Military Relations', *Government and Opposition*, 6 (Winter 1977), pp. 5-35; M. Lissak, 'Modernization and Role Expansion of the Military in Developing Countries: A Comparative Analysis', *Comparative Studies in Society and History*, vol. 14, no. 3 (April 1967), pp. 233-256; idem, 'Boundaries and Institutional Linkages Between Elites: Some Illustrations from Civil-Military Relations in Israel', *Research in Politics and Society*, 1 (1985), pp. 129-148
3. א' בן-אליעזר "אומה במדים" ומלחמה: ישראל בשנותיה הראשונות, זמנים, יג, מס' 49 (קיץ 1994), עמ' 51.

מ'מיליטריזם כותני' (violent-force militarism) ומ'מיליטריזם תרבותי' (cultural militarism).⁴

לגישות ולקונצפציות הללו פגמים מתודולוגיים לא מעטים. ראשית, רבות מן ההנחות, הקביעות והמסקנות של המבקשים להוכיח את קיומו של מיליטריזם, אפילו מוגבל, בחברה הישראלית, נובעות כאמור מהנחות נורמטיביות אפריוריות, ומהטיות אידיאולוגיות מובהקות.

שנית, מאמרים רבים העוסקים בסוגיה הנידונה חסרים פרספקטיבה היסטורית מספקת. ספק אם המסקנות היו נכונות אפילו לתקופתן. אבל חשוב להדגיש שבמחקרים הללו לא נבדקו כלל מגמות אחרות ככל ההתייחסות לנושא הביטחון הלאומי ולמיליטריזם. שהרי אפילו במבט שטחי ניתן להבחין בתנועת המטוטלת שבין מגמות בעלות צביון מיליטריסטי מסוים ובין מגמות הפוכות לחלוטין, הפועלות כנוגדנים מובהקים של המגמה המיליטריסטית.

שלישית, מעולם לא ניסו חוקרים (ביקורתיים) וממסדיים (כאחד) להשוות את השפעות המקרו של מה שמכונה 'מיליטריזם' על החברה הישראלית עם השפעותיהם של גורמים אחרים. למשל, השוואת השפעותיהם של שינויים בתורת הביטחון וברמת הביטחון הבסיסי (בתקופות שונות) עם השפעותיהם של שינויים כגון גודלן והרכבן של העיליות, צמיחה ושפל כלכלי, התפתחויות אידיאולוגיות ותרבותיות, עלייתן ונפילתן של תרבויות פוליטיות בחברה הישראלית וכו'. במילים אחרות, לא נבדקה התועלת השולית העולה או היורדת של כוח ההסבר של נושא הביטחון הלאומי בישראל.

רביעית, תופעת השינויים בעוצמתן של התרבויות הפוליטיות השונות מלמדת גם על קיומן של אסכולות בטחוניות שונות זו מזו גם בקרב האליטה ששלטה בתקופה זו או אחרת. לחוקרים אנשי האסכולה הביקורתית אין רגישות מספקת, אם בכלל, לגמישותם הרבה של הממסד הצבאי והפוליטי, או חלקים בתוכם, בכל הקשור לכורח לשנות שינויים משמעותיים בתפיסות הבטחוניות שלהם. אין ספק שהיו לכך השפעות על מה שמכונה 'מיליטריזם קוגניטיבי' או military mind. דוגמאות מובהקות הן המעבר מתפיסה של 'מלחמה מונעת-התקפית' לתפיסה של 'גבולות ביטחון', או המעבר מאמונה שכוח צבאי הוא המרשם הבטוח ביותר לפתרון הסכסוך, להכרה במגבלות הכוח הצבאי.

כאן המקום להוסיף מילים אחדות על הפלמ"ח בתור ערש המיליטריזם הישראלי: נכון שבשנות ה-30, בעקבות הסלמת הסכסוך היהודי-הערבי, עבר היישוב רובו ככולו מעין מהפכה קונצפטואלית בכל הנוגע לאתוס של הביטחון היישובי. מהפכה זו באה לידי ביטוי במעבר מאתוס דפנסיבי לאתוס אופנסיבי יותר.⁵ למעשה היתה זו מהפכה הדרגתית ולא שלמה, שכן גם קודם לכן לא היה האתוס הדפנסיבי הגמוני מן הבחינה

B. Kimmerling, 'Patterns of Militarism in Israel', *European Journal of Sociology*, 4 (1993), pp. 199-202

5. אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, פרקים 3-7.

הנורמטיבית. ליד האתוס הזה התקיימו כל העת גם מגמות ונטיות לפעילות מדינית ובטחונית תקיפה יותר. הוא הדין לתקופת המעבר לאתוס האופנסיבי. גם אז התקיימה מחלוקת בסוגיה זו, והיו תנועות וקבוצות שהוסיפו לדגול באתוס דפנסיבי יותר.⁶ הפלמ"ח, וליתר דיוק הקיבוץ המאוחד שהיה פטרונו הפוליטי, נקט עמדה ברורה בוויכוח הזה. הקיבוץ המאוחד אמנם נשא את דגל האתוס הבטחוני האופנסיבי, אבל לא כחלופה בלעדית לפתרון הסכסוך היהודי-הערבי. הפלמ"ח עצמו, יציר כפיו של הקיבוץ המאוחד, או הפלמ"חיות, היו תופעה מורכבת ורבת ממדים הרבה יותר משהיא מצטיירת בספרו של בן-אליעזר.

מכל מקום, 'הדרך הצבאית' לא היתה מעולם המאפיין הראשי והבלעדי של הפלמ"ח, אף לא בעיני מבקריו בעת קיומו ולאחר פירוקו. אין מופרכת יותר מן הטענה שהפלמ"ח הוא מקום צמיחתו של המיליטריזם הישראלי אפילו בהגדרתו המצומצמת ביותר, 'הדרך הצבאית'. בתור ארגון צבאי היה הפלמ"ח בעל המנטליות וסגנון החיים האזרחיים ביותר שאפשר להעלות על הדעת. הגבולות בינו ובין מגורים אזרחיים, פוליטיים, תרבותיים-חברתיים וסימבוליים היו פרוצים לחלוטין. יותר משהזין את החברה האזרחית בערכיו המעין צבאיים הגשים הפלמ"ח את הדרישות הנורמטיביות ואת דפוסי ההתנהגות האנטי-מיליטריסטיים של מגורים אזרחיים רבים, ובראש ובראשונה את אלה של הקיבוץ המאוחד. מקור השיבוש והעיוות הוא בהחלפת 'האתוס האופנסיבי' (בראיית יחסי היישוב היהודי עם הבריטים ועם הערבים) ב'מיליטריזם'. מי שמייחס את התפיסה הזאת לפלמ"ח דווקא ולא לארגונים צבאיים אחרים כגון אצ"ל דומה למי שמוזהה דמות אדם באמצעות תשליל של צילום ולא באמצעות הצילום עצמו. הסד הקונצפטואלי שלתוכו הכניס בן-אליעזר את הפלמ"ח עיוות את דמותו לחלוטין.

אפשר לראות את הפלמ"ח גם כאסכולה ייחודית ולא-מיליטריסטית של יחסי צבא-חברה ומדינה. אם בתחום ההווי, סגנון החיים והיחסים בין מפקדים לפיקודיהם הצטמצמה השפעתו של הפלמ"ח במרוצת השנים לכמה מיחידות העילית של צה"ל, הרי בתחום יחסי צה"ל-חברה וצבא-מדינה השפעתו ניכרת לזמן רב יותר.

פנים רבות לשאלת העיצוב של דפוסי היחסים בין צבא למדינה. בין החשובות שבהן בלטו המתח הלא-נמנע בין הערכים האזרחיים של חברה דמוקרטית ובין הערכים הצבאיים השוררים בארגון שההיררכיה, הסמכותיות והנטייה לשימוש באלימות גלומים בעצם מהותו. הפלמ"ח ביקש לצמצם צמצום מרבי את הפערים הערכיים והחברתיים בין המגזר הצבאי למגזר האזרחי. הוא העדיף במפורש שהגבולות המוסדיים ביניהם יהיו חדרים ודו-כיווניים. במילים אחרות, הפלמ"ח ביקש לעצב צבא בעל מאפיינים שוויוניים דמוקרטיים, כלומר אזרחיים, עד כמה שניתן לממש במסגרת צבאית לוחמת. ואין מדובר באורח חיים פנימי בלבד אלא גם בכפיפות מוחלטת להחלטותיו של הדרג המדיני. לא הכול הסכימו לתפיסה זו של

6. דוגמאות טיפוסיות: השומר-הצעיר ומפ"ם.

גבולות חדירים בין הצבא לחברה, שמבחינות מסוימות היה בה לגרום לפוליטיזציה רבה של הצבא. בראש המתנגדים עמד כידוע בן-גוריון.

שקיעתם של הפלמ"ח והפלמ"חיות כקונצפציה נבעה לא רק ממלחמתו של בן-גוריון בהם. בד"בבד עם פירוק משה הפלמ"ח, ארגונו מחדש של צה"ל, והיעדרה של מפ"ם ממערכות השלטון במחצית הראשונה של שנות ה-50 - גורם שחשוב להדגישו - החלו להתחולל בחברה הישראלית תמורות מרחיקות לכת, מקצתן יזומות ומבוקרות. סדר היום הלאומי השתנה במידה רבה. הדוגמה הבולטת לשינוי יזום ומבוקר קשורה למעבר מ'תנועתיות' ל'ממלכתיות'. במסגרת תפיסת ה'ממלכתיות' ביקש למעשה בן-גוריון להחליף את ה'תנועתיות' במה שאפשר לכנותו 'וולונטריזם ממושטר',⁷ שהיה גרסה אחרת לחלוטין של המגמה הקולקטיביסטית שאפיינה את הזרם שדגל ב'תנועתיות'. מדובר בהקמת מסגרות שיש בהן מידה רבה של בקרה, פיקוח וריכוזיות. לצה"ל נועד תפקיד מרכזי בין המסגרות האלה, בעיקר בתחום החינוך והסוציאליזציה של העולים החדשים. אכן, אם היתה תקופה שניכרו בה סימפטומים של 'מיליטריזם תרבותי' בקרב הממסד השליט היתה זו התקופה הזאת ולא קודם לכן.⁸ ואולם מדובר בתופעה זמנית ותולפת. הפעילות החינוכית-התרבותית של צה"ל אמנם נמשכת עד היום ויש בה דמיון פורמלי למה שהיה אופייני לשנות ה-50, אבל היא חסרה לחלוטין את אותו להט מסיונרי שהניע את בן-גוריון ואת האידיאולוגיה שליוותה את הלהט הזה.

בסיכומו של דבר אפשר לומר שגם אם מצויים כמה גרעינים של אמת בדברי הביקורת המושמעים כלפי הקונצפציה של הקיבוץ המאוחד והקיבוץ הארצי (בשנות ה-50) בעניין יחסי צבא-חברה וצבא-מדינה, הרי עמדותיהם של כמה סוציולוגים מעידות על חוסר הבנה מעורר תמיהה בכל הנוגע לאופיו המורכב של דור הפלמ"ח ושלוחותיו, ובייחוד לפן האנטי-מיליטריסטי המובהק שלו. במובנים רבים דווקא הפלמ"ח הוא שהיה אחד הנוגדנים התקיפים לתרבות מיליטריסטית, בייחוד מאז היו תנועות הנוער החלוציות למרכיב העיקרי שלו. ואולם אין זה הנוגדן היחיד שבן-אליעזר מתעלם ממנו. למעשה סוגיה זו לא הטרידה אותו כלל. מן הראוי אפוא לייחד לה מילים אחדות.

ייתכן שהנוגדן הראשון במעלה הוא, למרבה הסתירה, דווקא השסעים האידיאולוגיים-הפוליטיים המאפיינים את החברה היישובית והישראלית מראשית ימיהן. מדובר בפלורליזם שמעטים כמותו, גם כשמדובר במגזר היהודי בלבד. על אחת כמה וכמה אם נוסיף על כך את המגזר הערבי, שגם הוא מפוצל מאוד. שסעים

7. מ' ליסק, 'בנין מוסדות בתפיסת בן-גוריון', בתוך: ש' אבינרי (עורך), *דוד בן-גוריון: דמותו של מנהיג תנועת פועלים*, תל-אביב 1986.

8. M. Lissak, 'The Civilian Components of Israel's Security Doctrine: The Evolution of Civil-Military Relations in the First Decade', in: S. I. Troen and N. Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, Albany 1995, pp. 575-592.

אידיאולוגיים כשהם לעצמם אינם תמיד בגדר נוגדנים המונעים התפתחות מיליטריזם. חשוב להבין מי הם הצדדים במחלוקת ועל מה הם חלוקים, אבל חשוב מזה לדעת את מבנה הסעף; האם מדובר בשסע דיכוטומי, קוטבי, בין שני מחנות בעלי תרבויות פוליטיות שונות לחלוטין, שהמעבר ביניהם כמעט אינו אפשרי מסיבות פסיכולוגיות, תרבותיות וחברתיות? שסע כגון זה טעון חומר נפץ רב ועלול לגרום למעשי אלימות ולאובדן שליטה בסדר הציבורי.⁹ מעורבותם של כוחות מזוינים במקרים שכאלה היא אפשרות סבירה למדי. אבל כשהסע אינו דיכוטומי או קוטבי אין האפשרות הזאת סבירה ביותר, גם לגיבוי ביטויים חריפים של אלימות מילולית, ואפילו אלימות פיזית. מן הבחינה המבנית שסע לא-קוטבי משמעו שמלבד המחנות הקיצוניים בימין ובשמאל יש במפה הפוליטית-האידיאולוגית גם כמה גוני ביניים שקיימת ביניהם חפיפה חלקית,¹⁰ כלומר, המרחק האידיאולוגי-הפוליטי בין המחנות המצויים בין הקבוצות הרדיקליות אינו רב. במציאות כזאת יש אפשרות של דיאלוג ודבקות ככללי משחק מוסכמים, בייחוד אם מחנות הביניים האלה מהווים את רוב האוכלוסייה. במצב כזה אין מתפתחים תנאים מתאימים לא להיווצרות פטרורניזם (Praetorianism) ולא לגיבוש אידיאולוגיה מיליטריסטית.

נוגדן אחר הקשור בפלורליזם שבחברה הישראלית, ולכן אינו נופל ממנו בחשיבותו, הוא הפלורליזם בתוך צה"ל עצמו ובייחוד בקרב הקצונה הגבוהה. מצב זה היה קיים גם בשנות ה-50 וה-60, אבל התפתח מאוד בשנים שלאחר מכן, ונראה שאין נסיגה ממגמה זו של הטרוגניות קונצפטואלית פנים-צה"לית בסוגיה של פתרון הסכסוך היהודי-הערבי. נכון שההטרוגניות בקרב הקצונה הבכירה אינה משקפת במדויק את ההטרוגניות בקרב הציבור האזרחי, אבל היא מקיפה די הצורך למנוע מן המטכ"ל והקצונה הבכירה מלגבש עמדה אחידה כמעט בשום נושא צבאי-אסטרטגי מהותי, לרבות דבקות בתרבות צבאית. הדוגמאות לכך רבות,¹¹ ודי אם נזכיר שקצינים שפרשו מצה"ל ובחרו בקריירה פוליטית מצויים כמעט בכל גוני הקשת הפוליטית.¹² במילים אחרות, הצבא לא נעשה מעולם הרגולטור העליון של מערכת האמונות בישראל, משום שאין הוא בעל מערכת אמונות מגובשת משל עצמו.¹³ ייתכן מאוד שאי-התפתחותן של מגמות אלה קשורה בתופעה אחרת - קיומם של מצבי מפגש רבים בין צה"ל ובין מערכות אזרחיות. מצבי מפגש מעין אלה קיימים בכל החברות, אבל הם בולטים מאוד בישראל ובמידת מה מייחדים אותה. מצבי

9. ד' הורוביץ ומ' ליסק, מצוקת באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 33-36.

10. שם, עמ' 156-160.

11. Y. Peri, *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*, Cambridge 1983, chap. 5.

12. למשל, אלוף (מיל') משה פלר ואלוף משנה (מיל') מאיר פעיל, שהשתייכו לסיעות השמאל הרדיקלי בכנסת; ורב-אלוף (מיל') אהוד ברק, שנמנה עם סיעת העבודה. באגף הימני יש לציין את אלוף (מיל') רחבעם זאבי ואלוף (מיל') יצחק מרדכי שהתמנה לשר הביטחון אחרי בחירות 1996.

13. B. Abrahamson, *Military Professionalization and Political Power*, Beverly Hills and London 1972, part 2

המפגש הללו מרובים מאוד, מקצתם ממוסדים ומקצתם לא-מוסדים, ומצויים גם בדרגים הבכירים של שתי ההיררכיות - הצבאית והאזרחית.¹⁴ במה שנוגע לעניינינו, מצב זה אינו מעיד, כפי שסבור בן-אליעזר, על סימביוזה בין צה"ל ובין אליטה פוליטית בעלת תפיסה בטחונית אחידה, לאמור מיליטנטית. מדובר במצב שונה ומורכב יותר: במצבי המפגש האלה מתקיים דיאלוג שלפעמים הוא הרמוני, אבל פעמים רבות למדי ניכרים בו חילוקי דעות חריפים הנפתרים כמעט תמיד על-פי רצונה של ההנהגה המדינית.¹⁵

מצבי המפגש במישור הפוליטי אינם היחידים המאפיינים את יחסי צבא-חברה-מדינה בישראל. מצבים כאלה קיימים גם בתחום התרבותי-הערכי-הקונגטיבי.¹⁶ בהיסטוריה החברתית-התרבותית של ישראל אמנם היתה מידה לא קטנה של אחידות וזהות בתפיסת הביטחון (בעיקר בתקופות האופוריה שאחרי נצחונות צבאיים), אבל המגמה ההולכת ומסתמנת עתה שונה במידה ניכרת מזו שהסתמנה בעבר. הדבר בא לידי ביטוי ברביבו מצבי מפגש קונפליקטואליים ולא הרמוניים, גם בנושאים מדיניים (מתנחלים נגד צה"ל),¹⁷ וגם בתחום יחסי אנוש וטיפול בכוח אדם (הורים נגד המערכת המשפטית של צה"ל).¹⁸ אפשר שאחד הביטויים המובהקים ביותר בהקשר זה קשור בשינויים מסוימים ברמת המוטיבציה של הנוער לשרת בצה"ל.

הדוגמאות שהובאו לעיל אינן ממצות את רשימת הנוגדנים המסייעים לנטרל סימפטומים של מיליטריזציה. נזכיר עוד כמה מהם בקיצור נמרץ: התהליך הגובר והולך של הצטמקות הקומפלקס הצבאי-התעשייתי שהוקם בארץ בשנות ה-70. קומפלקס זה הלך ונעשה גורם בעל משקל כבד ביותר במשק הישראלי מכמה בחינות: היקף כוח האדם שהעסיק,¹⁹ תרומתו ליצוא,²⁰ וכמובן ההשקעות הכבדות שהושקעו בו.²¹ קומפלקס גדול מעין זה יצר גם קבוצות לחץ כלכליות-בטחוניות שהשפיעו

14. D. Maman and M. Lissak, 'The Impact of Social Networks on the Occupational Patterns of Retired Officers: The Case of Israel', in: J. Kuhlmann (ed.), *Military Related Social Research: An International Review. Forum International*, 4, München 1990, pp. 279-308
15. למשל, המחלוקות החריפות בין משה שרת בעת שכיהן כראש ממשלה ובין הרמטכ"ל משה דיין, דיין התעלם במידה רבה מהנחותיו של שרת וזכה לתמיכתו של בן-גוריון שפרש זמנית מכהונת ראש הממשלה.
16. לעיל, הערה 4.
17. על העימותים בין מתנחלים ובין רשויות הצבא ראה למשל: ז' שיף, 'מתנחלים נגד צה"ל', הארץ, 17 ביוני 1987; 'מיליציות עצמאיות', הארץ, 18 ביוני 1987; 'הימין נגד צה"ל', הארץ, 4 במרס 1988.
18. ראה למשל חילופי דברים בין הורים שכולים ובין הפרקליט הצבאי הראשי, ידיעות אחרונות, 17 ביולי 1996.
19. ח' ברקאי, עלות הבטחון במבט רטרוספקטיבי (סדרת מאמרי מחקר מס' 115), ירושלים 1980, פרק 1.
20. E. Berglas, *Defence and the Economy: The Israeli Experience* (Discussion Papers 83.01), Jerusalem 1983, pp. 31-36
21. ח' ברקאי (לעיל, הערה 19).

כנראה במידת מה גם על עיצוב מדיניות הביטחון.²² נקל להיתלות בסימפטום זה כשמבקשים להוכיח את אופייה המיליטריסטי של החברה הישראלית. ואף על-פי-כן, עובדה היא שגם בימי שיאו של הקומפלקס הוזה לא נעשה כל ניסיון רציני מצדו, ודאי לא בפומבי, לתרגם את עוצמתו הכלכלית למטרות פוליטיות אלקטורליות של ממש. ומה שחשוב עוד יותר, יכולתו של הקומפלקס הצבאי-התעשייתי לעשות מניפולציות מסוג זה או אחר נחלשה ביותר עקב הצטמקות התקציבים המיועדים למגזר זה של הכלכלה הלאומית.²³

דוגמה אחרת לחלוטין של נוגדנים שניתן לעמוד עליהם רק במרומו היא מערכת היחסים בין ישראל לתפוצה היהודית, בייחוד בארצות-הברית. גם כאן היתה התפתחות מעניינת, אם כי אולי בכיוון ההפוך. הקהילה היהודית בארצות-הברית, למעט חלק מן האגף החרדי שלה, נמנתה עם האגף הליברלי-הדמוקרטי ביותר של המפה הפוליטית האמריקנית.²⁴ לתמיכתה והזדהותה של קהילה זו עם ישראל מאז היווסדה היו ודאי שורשים רבים: דתיים, אתניים, תרבותיים, חורבן יהדות אירופה וכו'. עם זה אין ספק שגם התרבות הפוליטית והדמוקרטית שהתפתחה בישראל היתה מקור של גאווה והזדהות. יש להניח שאילו ראתה הקהילה היהודית בארצות-הברית (וגם באירופה המערבית) בחברה בישראל חברה מיליטריסטית היו חלקים ניכרים מן האליטה האינטלקטואלית היהודית, וכן ראשי ארגונים יהודיים, חשים מבוכה ותסכול בכל הנוגע ליחסיהם עם ישראל. מקצתם היו ודאי מנתקים כליל את יחסיהם עם הממסד הפוליטי הישראלי. בשנות ה-70 וה-80 היה קשה להעלות על הדעת שרוב יהודי אמריקה, למעט חוגים באגף הדתי (חסידי כהנא למשל), יקבלו בשוויון נפש את תהליך הפיכתה של ישראל לחברה לא-דמוקרטית. מכל מקום, המבקשים להמשיך ולקיים את יחסי הגומלין החיוניים בין ישראל לתפוצות היהודיות צריכים להביא בחשבון את עמדתן של הקהילות היהודיות כלפי כל פעולה שעלולה לגרום לסטייה חמורה מתהליכים דמוקרטיים בחברה הישראלית. מערכת שיקולים מעין זו תקפה גם בכל הקשור ליחסיה של ישראל עם המדינות הדמוקרטיות בעולם.

דברי סיכום

מאחר שהגדרה המדויקת של המושג מיליטריזם, כמו מושגים סוציולוגיים אחרים, שנויה במחלוקת, קל מאוד לאמץ הגדרה ולבנות עליה בניין לתלפיות באמצעות מדדים אמתיים יותר או אמינים פחות. ואכן, לכאורה לא חסרים מדדים מסוג זה או

22. "פרי וא' נויכך, המירקם הצבאי-תעשייתי בישראל, דוח ביניים, [תל-אביב] יוני 1984, עמ' 38-42; A. Mintz, 'The Military Industrial Complex: The Israeli Case Study', in: M. Lissak (ed.), *Israeli Society and its Defense Establishment*, London 1983, pp. 106-109.

23. ז' שף, 'המאבק על תקציב הבטחון', הארץ, 7, 8 ו-10 באוקטובר 1971.

24. J. Westheimer, *A People Divided: Judaism in Contemporary America*, New York 1993, pp. 18-42.

אחר, וחוקרים חזרו ודשו בהם בלי הפסק. כך, למשל, הכול מדברים על מרכזיותו של תחום הביטחון בתהליכי קבלת ההחלטות בעניינים מדיניים ובייחוד בגיבוש תורת הביטחון בעלת האופי האופנסבי-הכוחני, וכן על התפקיד ההיסטורי שמילא צה"ל בקליטת העלייה כמכשיר לאינטגרציה חברתית ובניין האומה. ויש המוסיפים ומדברים על התפתחותו של מיליטריזם תרבותי וקוגניטיבי, שבא לידי ביטוי בין השאר בפולחן הנופלים ובעיצוב של דפוסי שכול לאומי.²⁵

אף לא אחד מן הסימפטומים המיליטריסטיים וסימפטומים רבים אחרים שבן-אליעזר מביא אינו שווה במשקלו האיכותי והכמותי למדד המובהק ביותר, המשמש תנאי הכרחי ומספיק כאחד למיליטריזם - היותו של הצבא מערכת תרבותית נפרדת ואוטונומית שצויה המוסריים והאידיאולוגיים הם מקור השראה וסמכות לחברה כולה. במילים אחרות, המיליטריזם במשמעות זו לא היה לחלק אינטגרלי ממה שמכונה 'דת-לאום' גם בהיבטו הדתי וגם בהיבטו החילוני.²⁶ המסקנה היא שראוי היה לנקוט משנה זהירות בשימוש במושג זה. יש לבחון היטב מתי ובאלה נסיבות היסטוריות מותר להשתמש בו, ולהגדיר אמות מידה ברורות ועדינות יותר לשם כך.

בן-אליעזר מתעלם מהתפתחויות פוליטיות ואידיאולוגיות בחברה הישראלית עצמה, בעיקר מאז שנות ה-60, שהיו בגדר נוגדנים בעלי עוצמה למיליטריזם של החברה הישראלית, ואי-הבחנה זו היא טעות קונצפטואלית ומתודולוגית כאחת. טעות חמורה לא פחות היא שלא נעשה כאן כל ניסיון לערוך השוואה עם גורמים אחרים שהשפיעו על עיצובה של החברה הישראלית, כגון השינויים בהרכב הדמוגרפי-התרבותי של אוכלוסייתה והשינויים באקלים הפוליטי ובמאזן הכוחות הבין-לאומי. בלא השוואות מסוג זה אי אפשר לבחון בחינה של ממש את התועלת השולית של השפעת הסכסוך היהודי-הערבי על התפתחותו של מיליטריזם בישראל. גם מחקר השוואתי עם חברות דמוקרטיות אחרות, שהיו נתונות במצב של סכסוך מתמשך ואינטנסיבי (כגון אנגליה), היה מסייע לאיתור התנאים ההכרחיים להתפתחותם של סימפטומים של מיליטריזם. ההשוואה עם גרמניה הפרוסית ועם יפן אפשרית על-פי ההיגיון של מחקר השוואתי, אבל זו השוואה עקרה לחלוטין מבחינת יכולת הסקת המסקנות על החברה הישראלית. השוואות כגון אלה והכללות אחרות בעניין המיליטריזם של החברה הישראלית מכסות לא פעם, למרבה הצער, על עמדות אידיאולוגיות-פוליטיות א-פריוריות. גם השאלות הנשאלות וגם התשובות עליהן מבקשות להוקיע את ישראל על חסאיה ולהטיל עליה את החובה לתקן את דרכיה. בכך אין פסול, אבל מן הדין שתהיה תהום בין תחושת שליחות מיסיונרית ובין מחקר אקדמי.

ספרו של בן-אליעזר הוא דוגמה מובהקת למלכודת שחוקרים נלכדים בה בגין נקודות מוצא נורמטיביות ואידיאולוגיות. יתר-על-כן, זו עדות מובהקת לסכנות

25. מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים בישראל 1948-1956, קריית שדה-בוקר 1995, חלק ב.

26. ע' אלמוג, 'דת חילונית בישראל', מגמות, לו, מס' 3 (מרס 1996), עמ' 321-335.

אתוס אופניסיבי או תרבות מיליטריסטית?

הטמונות בשימוש לא זהיר במושגים סוציולוגיים, ובייחוד בהשוואות של תופעות דומות כביכול שהתרחשו בהקשרים תרבותיים ופוליטיים שונים לחלוטין. כך דבקו בפלמ"ח, לגרסתו של המחבר, תכונותיהם המשולבות של היונקרים, הפרוסים, הסמוראים היפנים והיעקובינים הצרפתים. אין אבסורד גדול מזה.